

<https://ui.ac.ir/en>

Journal of Literary Arts

E-ISSN: 2322-343X

Document Type: Research Paper

Vol. 12, Issue 4, No.33, Winter 2020-2021, pp.39-56

Received:14/06/2020

Accepted:07/07/2020

iii alaaaassioof fuuoodeeeefnnesstrrie:: mmppai bbbbbbwtttt httttt tt ss'rrrrccctivss i terms of their gender

Ismaeel Sadeghi *

*Corresponding author: Assistant Professor of Persian Language and Literature, Shahrekord University, Shahre Kord, Chaharmahal va Bakhtiyari, Iran.

sadeghiesma@gmail.com

Seyed Jamaluddin Mortazavi

Assistant Professor of Persian Language and Literature, Shahrekord University, Shahre Kord, Chaharmahal va Bakhtiyari, Iran.

baharahang@yahoo.com

Sara Rahimi

M.A. Student of Persian Language and Literature, Shahrekord University, Shahre Kord, Chaharmahal va Bakhtiyari, Iran.

sara.rahimiii81@gmail.com

Abstract

Describing details and realities, fiction contributes to extracting and analyzing the social issues which are concerned, in one form or another, with behind the front in the literary works. In so doing, the authors embarked upon analyzing four fictive works, including *The Burnt Ground*, *The Cold Suran*, *Da*, and *The Last Sunday*, to examine the perspectives of male and female writers towards the social issues. The rationale lying behind opting for these works is that on the one hand these works widely address various impacts of war on social and individual life and, on the other, they cast a careful look at certain issues such as mourning for the martyrs, the devastation of cities, paucity of facilities, hoarding, price-gouging, and robbery.

The present study, thus, is aimed at analyzing the paramount issues of behind the front in certain literary works representing the literature of the holy defense to investigate the differences between male and female writers in taking these issues into account. This research was conducted using library resources and employing a descriptive-analytical approach. The findings of the study indicated that the holy war had brought about socially and individually consequential impacts due to the war condition and nonequilibrium social status. Given the gender-specific perspectives, the writers have taken into account particular aspects of the war impacts. Mahmood and Afhami have addressed betrayal, price gouging, and robbery.

Hosseini and Ramehr-Ramzi have emphasized criticizing the authorities, betrayal, and paucity of facilities. The male writers' perspectives towards mourning are for the most part relied on instigating and motivating the people to be enlisted for service in war and participate in the funeral of martyrs. This is whilst female writers have mainly focused on emotional instigation and crying for martyrs.

1. Introduction

Besides dealing with the war affairs and the fight on the battlefield, the Holy Defence Literature (HDL) takes into account the destructions, dilapidations of war, bombardments, behind-the-front slaughter, inflation, robbery, poverty, and further socio-economic issues. In selected literary works, the authors embark upon mulling over social issues such as mourning for martyrs, robbery, poverty, betrayal, espionage, destruction, chaos in cities, the paucity of facilities, high expenses, inflation, etc. This study also seeks to investigate the dominant characteristics of behind the front issues in four fictive works, including *The Burnt Ground*, *The Cold Suran*, *Da*, and *The Last Sunday*. This study takes on to examine the social problems behind the front from the perspectives of male and female writers towards these issues.

2. Analysis and discussion

2-1. Analyzing behind the front social issues in the select literary works

2-1-1. Holding mourning ceremonies for the holy defense martyrs

War disorganizes and disturbs the dominant social orders. Undoubtedly, the lack or collapse of regulating orders leads to social disintegration and critically jeopardizes social solidarity. However, certain practices and events may contribute to strengthening the bonds of social solidarity. One of the practices and events that is rife amongst different societies and religions is to mourn for the martyrs. The novel *The Cold Suran* does not focus its attention on mourning for martyrs as well as the novels *The Burnt Ground*, *Da*, and *The Last Sunday*.

2-1-2. Destruction and chaos in cities

Of the particular features of the holy defense's literature is to describe the symptoms and negative repercussions of war such as the destruction of cities and consequently civil chaos. Not only has the civil war destroyed cities and houses of the great majority of Iranians, but also it led to the dilapidation of markets, shops, entertainment centers as well as cultural and economic structures. In its own right, this brought out great losses in the economic section of the country. The novels *The Burnt Ground*, *The Cold Suran*, *Da*, and *The Last Sunday* have equally considered this issue.

2-1-3. Criticism of the paucity of medical, military, and pharmaceutical equipment

Of social issues in the select works is to critique the paucity of medical, military, and pharmaceutical equipment in the time of war. Placing greater emphasis upon this issue sheds much light on the real circumstances in fronts, war-hit cities and camps of war-hit people, and the common perspective towards it. This idea runs through all the select works.

2-1-4d Criticism of commanders of the war and the authorities

One of the most important hallmarks of holy defense stories is to cast some critique towards the

performance of the war commanders and authorities concerning the policies and decision-making on the state affairs during the war-time. Amongst the literary works introduced here, the novels *The Burnt Ground*, *Da*, and *The Last Sunday* have widely represented this issue.

2-1-5. Robbery, hoarding, and high expenses (people's living condition)

As one of the most significant social issues, robbery, hoarding, and high expenses are the central themes of the select works which can be regarded as the impacts of the imposed war. In these works, *The Burnt Ground* and *Da* have particularly concerned with these problems far more significantly than *The Cold Suran* and *The Last Sunday*.

2-1-6. Presenting betrayal

Another prominent social issue in the war and holy defense novels is the problem of betrayal. *The Burnt Ground* and *Da* pinpoint the betrayal of Arab Sheikhs. Allegedly, this has brought about common dissatisfaction and misrepresentation. All the select works have paid salient heed to this issue.

3. Conclusion

Analyzing the select works using descriptive-analytical methods and different technical resources in the field of holy defense fictive literature, the findings of the study indicate that the issues concerning behind-the-front events from a social perspective have been widely addressed in the four fictive works *The Burnt Ground*, *The Cold Suran*, *Da*, and *The Last Sunday*. Amongst various social issues, it can be demonstrated that mourning for martyrs, destruction, and chaos in cities, critiquing paucity of medical and military equipment, critiquing the commanders and authorities of war, addressing espionage and betrayal, robbery, hoarding, poverty, and high expenses, are of the most salient issues in the select works.

The novels *The Burnt Ground* and *The Cold Suran* address betrayal, destruction of cities, hoarding, and high expenses. This is whilst the two books *Da* and *The Last Sunday* mainly present paucity of equipment and facilities, critiquing commanders and authorities, and hoarding. Further, Mahmood and Afhami cast a sharp critique of the authorities and the state. On the other hand, Hosseini and Ramehrmazi's perspectives towards these issues realize in terms of discursive criticism. Also, *The Burnt Ground* depicts the robbery and the treatment of thieves to be practiced with violence and execution. *The Burnt Ground* and *The Cold Suran* reveal that hoarders are treated violently. This is represented in people's behavior regarding Kal Sha'ban and Kad Khoda. In *Da* and *The Last Sunday*, this is represented by linguistic violence in Zahra and Ma'sume's characteristics.

Keywords: war, the holy defense literature, novels of the holy defense, social issues of the behind the front.

References

- *The Holy Quran*. Ayatollah Makarem Shirazi (trans.).
- Abkhezr, A. & Motafaker, H. (2014). Investigating the effect of national ceremonies and occasions on strengthening national solidarity and unity by emphasizing the social education of young people. *Two Quarterly Journal of the Preservation of the Culture of the Islamic Revolution*, 4 (9), 139-168.
- Adibi Sadeh, M. (2002). *Sociology of War and Military Forces*, 3rd ed. Tehran: Samt and University of Isfahan.
- Afhami, J. (2011). *The Cold Suren*, 2nd ed. Tehran: Sureh Mehr.
- Aghakhani Bizhani, M. (2016). Manifestations of Fear and Anxiety in the Burnt Earth Novel. *Tehran Teacher Training Literary Criticism Quarterly*, 10 (37), 7-28.
- Bagheri, Kh., Sajadieh, N. & Tavassoli, T. (2011). *Research Approaches and Methods in Philosophy of*

Education. Tehran: Institute for Cultural and Social Studies.

- Baronian, H. (2010). *Characterization in Short Stories of Sacred Defense*. Tehran: Foundation for Preservation of Sacred Defense Values.
- Butol, G. (2014). *The sociology of war*, Houshang Farkhojasteh (trans.). Tehran: Elmi Farhangi.
- Durkheim, E. (2016). *The Basic Forms of Religious Life*, Bagher Parham (trans.), 6th ed., Tehran: Markaz.
- Fahimi, S. M. (1990). *The Front Dictionary*. 1st ed. Tehran: Hoze Honari.
- Hanif, Mohammad (2007). *War from Three Perspectives*. Tehran: Atai Press Institute.
- Hosseini, S. Z. (2008). *Da*, 131st ed. Tehran: Sureh Mehr.
- Ishaqian, J. (2014). *Iranian Storytelling: A Critique of Ahmad Mahmoud's Works*, 1st ed. Tehran: Negah.
- Kafi, Gh. (2010). *Understanding the Literature of the Islamic Revolution*. Tehran: Foundation for the Preservation of Relics and Publication of the Values of Sacred Defense.
- Mahmoud, A. (2012). *The Burnt Ground*, 9th ed. Tehran: Moin.
- Moin, M. (2011). *Moein Dictionary*. Tehran: Azad Book.
- Qaraati, Mohsen (2004). *Interpretation of Light*, 11th ed. Vol 4. Tehran: Cultural Center Lessons from the Quran.
- Ragheba Safahani, H. (2002). *The vocabulary of Quranic words. Research: Safwan Adnan Davoodi*. Damascus: Dar al-Qalam.
- Ramhormozi, M. (2012). *The Last Sunday*, 12th ed. Tehran: Sureh Mehr.
- Rostami, P. (2003). *The Influence of Martyrs' Culture on Preserving Religion and Religious Values*. Tehran: Martyr Revolution Foundation Research Publications.
- Sadeghi Fasaee, S. & Erfanmanesh, I. (2015) Methodological Foundations of Documentary Research in the Social Sciences. *Journal of Culture Strategy*, (29), 91-61.
- Sangari, M. (2010). *Understanding Holy Defense Literature*. Tehran: Sarir.
- Schultz, D. & Hall, S. (2012). *Personality Theories*. Yahya Seyed Mohammadi (trans.), 23rd ed. Tehran: Virastar.
- Shayanmehr, A. (2012). *The Sociology of War*. Tehran: Jame'eshenasan.
- Torabi, Z. (2005). *The Glorious Anise*. Qom: Samma Qalam.
- Zanjani, A. (1996). *Factors and Roots of the War Phenomenon*, Vol 3. Tehran: The Foundation for the Preservation of the Sacred Defense Works and Values.

فنون ادبی

نوع مقاله: پژوهشی

سال دوازدهم، شماره ۴ (پیاپی ۳۳) زمستان ۱۳۹۹، ص ۳۹-۵۶
تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۳/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۴/۱۷

تحلیل مسائل اجتماعی پشت جبهه در چهار اثر داستانی دفاع مقدس؛ بررسی تفاوت‌های نگرش نویسندگان مرد و زن به مسائل پشت جبهه

اسماعیل صادقی*، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران
sadeghiesma@gmail.com

جمال‌الدین مرتضوی، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران
baharahang@yahoo.com

سارا رحیمی، دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران
sara.rahimiii81@gmail.com

چکیده

از آنجاکه داستان به جزئیات و توصیف واقعیات می‌پردازد، می‌توان مهم‌ترین مسائل اجتماعی مربوط به پشت جبهه را در این نوع ادبی استخراج و تحلیل کرد. برای این کار، چهار اثر داستانی دفاع مقدس از جمله رمان «زمین سوخته»، «سوران سرد»، «دا» و «یکشنبه آخر» انتخاب شده و تفاوت نگرش‌های مردانه و زنانه به مسائل اجتماعی در آنها بررسی و تحلیل شده است. دلیل انتخاب این آثار، تأثیرات مختلف جنگ در زندگی اجتماعی و فردی آنها و توجه بسیار به مسائلی چون از جمله عزاداری برای شهیدان، ویرانی شهرها، کمبود امکانات، احتکار، گرانی، دزدی و... است. هدف این پژوهش، تحلیل مهم‌ترین مسائل اجتماعی پشت جبهه در نمونه‌هایی از رمان‌ها و داستان‌های دفاع مقدس با بیان تفاوت‌های دیدگاه‌های مردانه و زنانه درباره این مسائل است. این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای و به روش توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است. پس از تحلیل آثار منتخب پژوهش و یاری گرفتن از منابع گوناگون تخصصی در حوزه پایداری، یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که به دلیل فضای جنگ و برهم خوردن تعادل اجتماعی، می‌توان ذکر کرد که جنگ تبعات اجتماعی فراوانی برای مردم مرزنشین و درگیر جنگ داشته است. نویسندگان بنابر جنسیت و نوع نگرش، هر کدام به ابعاد خاصی از تأثیرات جنگ بر زندگی مردم مناطق جنگی نظر داشته‌اند. محمود و افهمی بیشتر به توصیف مسئله خیانت، گرانی و دزدی پرداخته‌اند. حسینی و راهرمزی به موضوع انتقاد از مسئولان، خیانت و کمبود امکانات توجه کرده‌اند. نگرش مردان به عزاداری، تکیه بر تحریک مردم برای حضور در جبهه و تشییع پیکر شهیدان و نگرش زنان، بیشتر بر برانگیختن احساسات و گریه کردن برای شهیدان است. **کلید واژه‌ها:** جنگ، ادبیات دفاع مقدس، رمان‌های دفاع مقدس، مسائل اجتماعی پشت جبهه.

۱- مقدمه

ادبیات دفاع مقدس علاوه بر پرداختن به مسئله جنگ و ستیز سربازان در جبهه‌های نبرد، خرابی‌ها، ویرانی‌های ناشی از

* مسؤل مکاتبات

جنگ، بمباران و کشتار مردم پشت جبهه، گرانی و تورم، دزدی، فقر و دیگر مسائل اجتماعی و اقتصادی را به تصویر کشیده است (ر.ک: سنگری، ۱۳۸۹: ۵۰). در آثار منتخب مورد بحث پژوهش، مسائل اجتماعی از قبیل عزاداری برای شهیدان، دزدی، فقر، خیانت و جاسوسی، ویرانی و هرج و مرج در شهرها، انتقاد از کمبود امکانات، گرانی، تورم و... ویژگی حاکم و غالب مربوط به موضوعات پشت جبهه در چهار اثر داستانی دفاع مقدس از جمله «زمین سوخته»، «سوران سرد»، «دا» و «یکشنبه آخر» است. این پژوهش که به بررسی نمودها و مسائل اجتماعی مربوط به پشت جبهه در آثار منتخب پژوهش با بررسی بیان تفاوت‌های دیدگاه‌های مردانه و زنانه به این مسائل اختصاص دارد، درصدد بررسی و تحلیل این آثار با استناد به عناصر اجتماعی و پرداختن به نمودهای آن است.

۱-۱. روش پژوهش

روش پژوهش حاضر، توصیفی - تحلیلی و به شیوه کتابخانه‌ای انجام شده است؛ زیرا پژوهشگر داده‌های پژوهشی خود را درباره بررسی و تحلیل مسائل اجتماعی پشت جبهه در آثاری چون «زمین سوخته»، «سوران سرد»، «دا» و «یکشنبه آخر» براساس رویکرد تحلیل مسائل اجتماعی از بین منابع و اسناد جمع‌آوری کرده است. در روش توصیفی - تحلیلی، پژوهشگر تلاش می‌کند تا با استفاده نظام‌مند و منظم از داده‌های اسنادی به کشف، استخراج، طبقه‌بندی و ارزیابی مطالب مرتبط با موضوع پژوهش خود اقدام کند (ر.ک: صادقی و همکاران، ۱۳۹۴: ۶۹؛ باقری و همکاران، ۱۳۹۰: ۴۲).

۲-۱. پیشینه پژوهش

بنابر بررسی‌ها و جستجوهای کتابخانه‌ای در مجلات و سایت‌های معتبر علمی تاکنون درباره «زمین سوخته»، «سوران سرد»، «دا» و «یکشنبه آخر» مطالعاتی انجام گرفته که به شرح زیر است: «بررسی تحلیلی و نقد سبک‌شناسانه خاطره‌نگاشته دا» از ابروانی و نیکویخت (۱۳۹۵)، «جلوه‌های ترس و اضطراب در رمان زمین سوخته» از آقاخانی بیژنی (۱۳۹۶)، «شیوه‌ها و شگردهای شخصیت‌پردازی در کتاب دا» (ایرانی و سنجایی، ۱۳۹۲)، «خوانشی فرویدی از رمان سوران سرد» آقاخانی بیژنی و همکاران (۱۳۹۸)، «بررسی و مقایسه پروتوتایپ در رمان‌های «زمین سوخته» و «زمستان ۶۲» از وهابی دریاکناری و همکاران (۱۳۹۶). پژوهش‌های انجام شده گویای آن است که تاکنون در خصوص بحث مسائل اجتماعی پشت جبهه در آثار داستانی جنگ و دفاع مقدس پژوهشی مستقل انجام نگرفته است. نوآوری این پژوهش نسبت به پیشینه، بررسی و تحلیل مسائل اجتماعی پشت جبهه دفاع مقدس و بیان تفاوت‌های دیدگاه‌های مردانه و زنانه به این مسائل در آثار منتخب این پژوهش است.

۲-۲. بحث و بررسی

۱-۲. ادبیات داستانی دفاع مقدس و مسائل اجتماعی

ادبیات جنگ و پایداری، «ادبیاتی است که در جنگ و پیامدهای آن خلق می‌شود و شامل ادبیات طرفین جنگ می‌شود؛ یعنی مهاجم و مدافع» (سنگری، ۱۳۸۹: ۱۱۷). پرداختن به جنگ و تبعات اجتماعی، انسانی، سیاسی و اقتصادی آن از جمله مسائلی است که ادبیات داستانی دفاع مقدس به بازتاب آن پرداخته است. از جمله شاخه‌های ادبیات داستانی، ادبیات جنگ و پایداری است که قدمتی دیرینه دارد. پدیده جنگ تقریباً گریبانگیر همه ملت‌ها شده است و به تبع آن نویسندگان و شاعران هر سرزمین به بازتاب آن در آثار خود پرداخته‌اند (ر.ک: ادیبی‌سده، ۱۳۸۱: ۵۶). جنگ هر قدر هم که محدود و به لحاظ زمانی کوتاه باشد، دارای ابعاد و پیامدهای است. با وجود همه پیامدهای تلخی که جنگ‌ها دارند، نویسندگان بی‌شماری بوده‌اند که پس از جنگ‌ها و انقلاب‌های گوناگون، قلم به دست گرفته و آثاری ماندگار آفریده‌اند (ر.ک: ترابی، ۱۳۸۹: ۵). برخی از آنها با مشاهده عینی و حضور فیزیکی در گیرودار جنگ‌ها، فرصت آن را یافته‌اند که با جزئیات تاکتیک‌ها و شرایط حاکم بر جنگ آشنا شوند و در رویکردی فرهنگی، آن را به اثری ادبی و ماندگار تبدیل کنند (ر.ک: زنجانی، ۱۳۷۵: ۴۹). با وقوع جنگ ایران و عراق، هریک از داستان‌نویسان جنبه‌های تازه‌ای از جنگ را با موضوع داستان‌های خود قرار داده‌اند.

برخی از نویسندگان (مانند احمد محمود، سیده زهرا حسینی، معصومه رامهریزی و...) یا جنگ را تجربه کرده و از نزدیک در میدان جنگ حضور داشته‌اند یا در زمان جنگ در کشور که درگیر جنگ بوده است، زیسته و متأثر از مسائل روحی، روانی و اجتماعی برای ثبت و ضبط مسائل اجتماعی و... تلاش کرده‌اند مانند افهمی و... (ر.ک. حنیف، ۱۳۸۶: ۱۹). عزاداری برای شهیدان، خیانت و جاسوسی، کمبود امکانات و تجهیزات نظامی، پزشکی و...، بمباران و هرج و مرج در شهرها، انتقاد از فرماندهان و مسئولان، وضع بد اردوگاه‌ها و... از زمره مقولات اجتماعی پشت جبهه هستند که در آثار دفاع مقدس نمود پیدا کرده است (ر.ک: سنگری، ۱۳۸۹: ۴۹).

۳-۲. تحلیل مسائل اجتماعی پشت جبهه در آثار منتخب پژوهش

تحلیل مسائل اجتماعی پشت جبهه با بررسی و تحلیل آثار داستانی دفاع مقدس بهترین راهکارها برای آشنایی مخاطب با فضای جنگ و دفاع در دوران هشت سال دفاع مقدس است. اینک به مهم‌ترین مسائل پشت جبهه با بیان تفاوت‌های نگرش مردانه و زنانه به این مسائل در چهار اثر داستانی منتخب این پژوهش می‌پردازیم.

۱-۳-۲. برگزاری مراسم عزاداری برای شهدای دفاع مقدس

جنگ سبب برهم‌خوردن نظم موجود در جامعه می‌شود و همین امر زمینه فروپاشی آن را فراهم می‌کند. در چنین مواقعی که وحدت همگانی در معرض خطر قرار می‌گیرد، رویدادهای هستند که ضمن حفظ وحدت در جامعه، نوعی انسجام درونی نیز در بین افراد جامعه ایجاد می‌کند. اگرچه وجود جنگ سبب برهم‌زدن هماهنگی داخلی افراد جامعه می‌شود، وجود عقاید، مناسک و آیین‌های دینی، بیان‌کننده تکرار وحدت و کارکردهایی هستند که اشتراک اجتماعی را تحکیم می‌بخشند؛ پس مهم‌ترین دلیل برگزاری چنین مراسم‌هایی، کمک به شناخت و توسعه معنویت در جامعه، پاسداشت فرهنگ عاشورا، گرامی‌داشت یاد شهدا و همچنین ایجاد وحدت و همدلی در جامعه است (ر.ک. رستمی، ۱۳۸۲: ۲۵).

نویسندگان دفاع مقدس تلاش می‌کنند در آثارشان، نگاه مخاطب خویش را به این مهم سوق دهند که باید از این اسوه‌های نیکو، یعنی شهیدان در زندگی‌شان سرمشق بگیرند. آنان با به جلوه رساندن رشادت‌های دلیر مردانی که مقتدرانه می‌جنگیده‌اند، میدان بروز حماسه را پررنگ‌تر می‌کردند و ما شاهد نمونه‌هایی از رمان‌ها و اشعاری هستیم که «دربرگیرنده آن دسته از آثاری هستند که به تصویر و توصیف حماسه‌آفرینی‌ها، از خودگذشتگی‌ها و ایستادگی‌های بی‌نظیر رزمندگان راه حق در جبهه‌ها می‌پردازند» (ترابی، ۱۳۸۴: ۱۳).

در رمان «زمین سوخته» و در هنگام تشییع پیکر مقدس شهیدان، ما شاهد حضور مردم هستیم که همین عامل سبب ایجاد وحدت در بین آنها می‌شود و آنها را در مقابل دشمن مشترک و حفظ امنیت و نظم مصمم‌تر می‌کند. مردم ضمن تکریم مقام شهید، تعهد می‌کنند تا انتقام خون شهیدان خود را از دشمن بگیرند و همین عامل سبب پیوند قلب‌های آنان در راه مبارزه با دشمن می‌شود (ر.ک. محمود، ۱۳۹۱: ۱۶۶).

در داستان‌های دفاع مقدس توصیف نحوه شهادت به‌گونه‌ای بیان می‌شود که مخاطب تحت تأثیر قرار می‌گیرد؛ درواقع نویسنده شهادت را امری بزرگ می‌داند و در نحوه توصیف آن از بهترین جملات استفاده می‌کند کسی را که شهید شده است فردی عزیز می‌داند. برای مثال در رمان «زمین سوخته» حتی وقتی مشهدی اسمال شهید می‌شود و شهادتش را نقل می‌کند، همه برای او گریه می‌کنند. برپایی مجالس عزاداری برای امام حسین (ع) و شهدا در جبهه‌ها در کتاب «یکشنبه آخر» نمود یافته است. این مراسم که به‌صورت مختصر و در بیمارستان برگزار می‌شود، سبب قوت قلب، همدلی و انگیزه‌آفرینی برای رزمندگان است؛ به همین دلیل اکثر رزمندگان در این مراسم حضور می‌یابند و به سینه‌زنی و نوحه‌خوانی می‌پردازند: «دهه آخر آذر، ماه محرم بود. مراسم ساده عزاداری محرم با شرکت مجروحان و پرسنل در محوطه باغ بیمارستان برگزار شد... مراسم غریبانه، اما با شکوه بود... هر شب از ساعت ۸ تا ۱۰ توی بخش‌ها و باغ بیمارستان عزاداری می‌کردیم. پزشکیار شیرازی با

لهجهای شیرین می خواند: آی سر جدا حسینم وای نور خدا حسینم / ابی عبدالله یا بن زهرا ابی عبدالله... (رامهرمزی، ۱۳۹۱: ۸۵). نمونه های دیگر در این کتاب در صفحات ۲۷، ۳۰ و ۸۱ قابل مشاهده است.

در داستان بلند «دا»، آنچه سبب پیوند حماسه عاشورا و جنگ نابرابر عراق علیه ایران می شود، وجود صحنه هایی است که ناخودآگاه سبب زنده شدن تعاریف و داستان های مربوط به واقعه عاشورا در ذهن شخصیت زهرا می شود. همین صحنه ها و پیوندها سبب شکل گیری وحدت اجتماعی و الگوهای مبارزاتی رزمندگان دفاع مقدس از اشخاص مذهبی واقعه کربلا می شود: «یاد غربی سیدالشهدا افتادم و پیکرهایی که روی زمین مانده بودند. حضرت را نه تنها تشییع نکردند، روی بدن مطهرشان هم تاختند... پس غربی بابا در برابر آن غربت و مظلومیت چیزی نبود... از او کمک خواستم. خواستم به فریادم برسد. کمکم کند...» (حسینی، ۱۳۸۷: ۲۰۸).

در رمان «سوران سرد» به مسئله عزاداری برای شهیدان همانند رمان زمین سوخته، داستان «دا» و «یکشنبه آخر» پرداخته نشده است.

۲-۳-۲. ویرانی و هرج و مرج در شهرها

یکی از موضوعات مدنظر داستان نویسان دفاع مقدس که در آثارشان به شکل های گوناگون بازتاب یافته است، حملات هوایی و زمینی ارتش عراق با انواع جنگ افزارها در طول هشت سال جنگ تحمیلی و به خصوص بمباران و موشک باران شهرهاست. از جمله ویژگی های آثار دفاع مقدس بیان عوارض و تبعات منفی این جنگ از جمله ویرانی شهرها و نیز به تبع آن، هرج و مرج و شلوغی است که از نتایج جنگ شهرها به شمار می رود. جنگ شهرها و به تبع آن ویرانی شهر نه تنها باعث خرابی و نابودی خانه و کاشانه بسیاری از ایرانیان و آوارگی آنها شده، است بلکه ویرانی بازارها، مغازه ها و نقاط تفریحی و فرهنگی و تجاری زیادی را در پی داشت که خود باعث خسارات فراوانی در بخش اقتصادی کشور شد (ر.ک. حنیف، ۱۳۸۶: ۵۳-۵۵). در داستان ها و رمان های منتخب پژوهش، نویسندگان شهرهای ویران شده و نیز وضعیت کلی کشور در ارتباط با جنگ شهرها و توصیف بمباران و موشک باران و حالات و شرایط مردم در چنین دقایقی و مهم ترین نتیجه بمباران و ویرانی را که مهاجرت اجباری، آوارگی ساکنین شهرهای ویران شده است، توصیف کرده اند. از آنجاکه جنگ شهرها خسارت فراوانی را برای مردم ایران به بار آورد و موجب آوارگی میلیون ها نفر از مردم جنگ زده و قتل عام و بسیاری از مردم غیرنظامی شد، داستان نویسان حوزه ادبیات دفاع مقدس نیز با بیانی صریح به توصیف این واقعیات پرداخته اند که در ادامه به نمونه هایی از این واقعیت مربوط به جنگ در آثار منتخب پژوهش اشاره می کنیم.

یکی از عوارض جنگ و به خصوص جنگ شهرها بی نظمی و شلوغی خیابان و معابر عمومی و عدم رعایت قوانین شهری است که بر اثر غلبه ترس و اضطرابی بر مردم و فضای شهر است. جنگ شهرها آسایش مردم را مختل و سبب بروز هرج و مرج و اختلال در کار ادارات و بخش های مختلف شهر می شود (ر.ک. محمود، ۱۳۹۱: ۳۱).

تغییر چهره شهرها، آوارگی مردم، کمبود امکانات و بی حوصلگی مردم از جمله نتایج ویرانی شهرها و هرج و مرج آنها پس از سه ماه از شروع جنگ تحمیلی است (همان: ۲۶۱). در زمانی که ارتش عراق به مناطق مختلف کشور با جنگ افزارهای گوناگون هجوم کرده بود، توقع می رفت مردم با جان و دل برای حفظ جان و مال هم وطنانشان تلاش کنند؛ اما متأسفانه در دوران جنگ گاهی برخلاف آنچه تصور می شد، اتفاق افتاد و بسیاری دست به غارت و مصادره خانه های جنگ زدگان زدند. جنگ شهرها زمینه بی نظمی، هرج و مرج و ناامنی و سوء استفاده اخلاکگران را فراهم می کند؛ زیرا در چنین شرایطی افرادی با شایعه پراکنی و یا حتی فعالیت هایی مانند بمب گذاری از جنگ برای رسیدن به اهداف خود استفاده می کنند (ر.ک. زنجانی، ۱۳۷۵: ۶۹). این موضوع در آثار مورد بررسی به شکل مصادره خانه های جنگ زدگان، هرج و مرج و شلوغی در شهر و شایعه پراکنی و اخلاکگری در شهر بازتاب یافته است. در زمان جنگ، برخی به غارت خانه های مردم جنگ زده روی آوردند.

محمود در رمان «زمین سوخته» خود از این مسئله بسیار یاد کرده است و در رمانش از شخصیت‌هایی چون یوسف بیعار، احمد فری و رضی جیب یاد می‌کند که با کامیون به خانه‌های مردم می‌روند، اساس آنها را می‌دزدند و در خارج شهر با قیمتی بسیار ناچیز می‌فروشند. آنها پس از اتمام کار، دوباره به سراغ خانهٔ بعدی می‌روند (ر.ک. محمود، ۱۳۹۱: ۲۳۱). در نمونهٔ دیگر از رمان زمین سوخته به آوارگی مردم پس از تخلیه شهرها در اردوگاه‌های جنگی با توصیف جز به جز پرداخته شده است (همان: ۲۳۰-۲۳۱).

رمان «سوران سرد» که جنگ و تأثیرات آن را در مناطق غرب کشور روایت می‌کند، به خالی شدن شهر از مردم اشاره می‌کند: «صابر از شیب خاک‌ریز سرازیر شد. به پایین که رسید ایستاد. به حسین رو کرد و با مکت گفت: خبر داری این روزها هواپیماهای عراقی چه به‌روز مردم ارومیه آوردند؟ شهر خالی شده. کسی تو شهر نمونه» (افهمی، ۱۳۹۰: ۲۳۷).

ویرانی شهرها و تغییر چهرهٔ شهر از جمله درون‌مایه‌های اجتماعی است که داستان «دا» به آن اشاره می‌کند. در این داستان راوی به توصیف واقع‌گرایانه از شهرهای جنگ‌زدهٔ خوزستان از جمله خرمشهر پرداخته است. در واقع خواننده با خوانش این سطور به‌خوبی به عمق فاجعه و اثرات منفی جنگ آشنا می‌شود و نوعی زیستن در متن را همراه با اشخاص رمان تجربه می‌کند: «چهرهٔ شهر... حالت جنگ‌زده به خود گرفته بود. دود ناشی از آتش‌سوزی پالایشگاه آبادان، آسمان شهر را سیاه کرده بود. تقریباً خانه‌ای نبود که اثری از ترکش نداشته باشد. بعضی خانه‌ها آوار شده بیشتر مغازه‌ها بسته بودند. چهرهٔ مردمی که می‌دیدم نگران و مضطرب و بعضاً گریان بود. بلوارهای پر از گل و گیاه... آن طراوت همیشگی را نداشتند و گردوغبار پژمرده‌شان کرده بود» (حسینی، ۱۳۸۷: ۱۲۴-۱۲۵). ویرانی شهرها و آوارگی مردم از جمله موارد پرتکرار داستان‌های دفاع مقدس به شمار می‌رود. در داستان «دا» این مورد نمود بیشتری دارد که اغلب با توصیفی رئالیستی به نمایش گذاشته شده است (همان: ۱۸۵). همین موضوع را می‌توان در قالب گفتگویی کوتاه میان شخصیت زهرا و پیرزنی عرب‌زبان نیز مشاهده کرد (همان: ۳۱۴).

در داستان «یکشنبه آخر» نیز بر تبعات حمله‌های هوایی جنگنده‌های عراقی به مردم بی‌دفاع از جمله ویرانی، هرج‌ومرج و خالی شدن شهرها از مردم و کثیف شدن آنها اشاره مستقیم شده است: «خیابان‌ها و کوچه‌ها خالی از سکنه بود و کسی در آنجا رفت‌وآمد نمی‌کرد و اصلاً کسی دیده نمی‌شد. گاه‌گاهی ماشین‌های نظامی یا آمبولانس از خیابان‌ها عبور می‌کرد. همه‌جا کثیف و نامرتب بود...» (رامهریزی، ۱۳۹۱: ۸۱).

۲-۳-۳. انتقاد از کمبود امکانات و تجهیزات پزشکی، نظامی و دارویی

از جمله مسائل اجتماعی در آثار داستانی منتخب پژوهش، انتقاد از کمبود امکانات، تجهیزات نظامی، پزشکی و دارویی در زمان جنگ است. پرداختن به این موضوع به‌خوبی نشان‌دهندهٔ وضع جبهه‌ها، شهرهای جنگ‌زده و اردوگاه‌های مردم جنگ‌زده و دیدگاه مردم دربارهٔ آنان است (ر.ک: فهمی، ۱۳۶۹: ۲۱۴ و کافی، ۱۳۸۹: ۱۲). در رمان «زمین سوخته» این موضوع از زبان راوی نسبت به ادامه پیدا کردن جنگ برای راضی کردن مادرشان جهت مسافرت به تهران مطرح می‌شود (ر.ک. محمود، ۱۳۹۱: ۳۴).

گرانی بنزین و حتی کمبود آن در این رمان از جمله مسائلی است که شخصیت شهاب مطرح می‌کند. برخی از افراد برای آنکه خانواده‌هایشان درگیر مسئله جنگ نشوند، تلاش می‌کنند تا آنها را از محیط استرس‌زا دور کنند (همان: ۳۸).

رفتار مردم نسبت به جنگ‌زده‌ها و کمبود امکانات رفاهی در اردوگاه‌های مردم جنگ‌زده از جمله مسائلی است که در «زمین سوخته» و «دا» به آن پرداخته شده است. در «زمین سوخته»، بسیاری از مردم از اردوگاه‌ها به شهرهای جنگ‌زده خود برمی‌گردند و دلیل بازگشت خود را نیز وضع بد اردوگاه‌ها و رفتار زشت و زندهٔ دیگر مردم در برابر آنان ذکر می‌کنند: «احمد رفت... مگه نرفته بودی؟/ رفته بودم اما برگشتم/ چرا؟/ همین جا بهتره بمیرم/ زیر موشک. با خمپاره؟/ صد شرف داره تا مته غربتی‌ها دربردار باشم و مردمم بدوبیراه بارم کنن!.../ دیگه چرا بدوبیراه؟/ باید بری تا خودت ببینی... گفتنی نیست!... نامردا، حتی آب خوردن هم بهمون می‌فروشن!...» (همان: ۸۸). در واقع شخصیت احمد همراه خانواده برای کاهش استرس و

اضطراب ناشی از جنگ و موقعیت اضطراب‌آفرین فرار کرده است و به اردوگاه‌های جنگی پناه می‌برد. بعد از مشاهده وضع بد اردوگاه‌ها که موجب ترس و وحشت بیشتر او از جنگ می‌شود و همچنین برای رهایی از اضطراب اخلاقی (عذاب وجدان) که احساس شرم و گناه را در او پدید می‌آورد (ر.ک. شولتز، ۱۳۹۱: ۶۴)، به خانه خود برمی‌گردد. سپس از وضع بد اردوگاه‌ها و کمبود امکانات آن انتقاد می‌کند که وسایل موجود نسبت به حجم جمعیت آواره بسیار اندک و ناچیز است: «دولت، اینجا و آنجا، در مسیر جاده، نزدیک روستاها و خارج شهرها، با چند چادر و یک تانک آب، اردوگاه‌های کوچکی برپا کرده است که اصلاً جوابگو نیست» (محمود، ۱۳۹۱: ۸۸). همین موضوع را در رفتار و کلام سعدون نیز می‌بینیم (همان: ۸۹).

کمبود پزشکی در شهرهای جنگی و تعداد بالای مجروحان از موارد دیگر است که می‌توان در حوزه کمبود امکانات به بررسی آن پرداخت. در رمان «زمین سوخته» این موضوع از زبان راوی رمان روایت می‌شود (همان: ۱۳۷) و به شکل گسترده در دیگر صحنه‌های این رمان ۱۷۶، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱ و ۲۴۵ مطرح شده است.

در داستان «دا» به کمبود جا و امکانات برای مجروحان اشاره شده است و نویسنده به روزهای ابتدایی جنگ اشاره می‌کند، جایی که جنازه‌ها و پیکر شهیدان را روی هم می‌گذارند و همین صحنه سبب رنجش روحی برای اشخاص داستان به خصوص شخصیت اصلی آن، یعنی زهرا می‌شود: «هیچ وقت اورژانس را این قدر بی‌نظم و پرهیاهو ندیده بودم. توی سالن بیمارستان ردهای خون از جلوی در ورودی تا داخل اتاق‌ها کشیده شده بود. بعضی جاها هم به نظر می‌آمد مجروح غرق در خون را روی زمین کشیده‌اند» (حسینی، ۱۳۸۷: ۷۵). در نمونه دیگر نویسنده به کمبود نیرو اشاره می‌کند (همان: ۷۷). کمبود آب برای غسل دادن پیکر شهدا از جمله دردهایی است که راوی به آن اشاره می‌کند (همان: ۱۱۷). علاوه بر اشاره به کمبود امکانات جنگی در خطوط مقدم جبهه، به صورت گلايه و انتقادی از مسئولان اشاره می‌کند: «وقتی می‌پرسیدم چرا دشمن پیشروی کرده؟... در جواب از کمبود نیرو و اسلحه گله می‌کردند» (همان: ۱۱۷).

نمونه‌های دیگر از انتقاد از کمبود امکانات و تجهیزات در کتاب «دا» در صفحات زیر قابل مشاهده کرد: انتقاد از کمبود نیرو در غسل، کفن و تدفین کردن پیکر شهدا (ص ۱۶۴)، کمبود آب آشامیدنی (۱۸۰-۱۸۹)، کمبود اسلحه و مهمات نظامی در روزهای ابتدایی جنگ (۲۳۳)، کمبود نیروی انسانی در مقابل حملات دشمن (۳۳۸)، کمبود خوراک و آب آشامیدنی سالم در جبهه‌ها (۴۸۳ - ۴۸۴)، انتقاد از کمپ مخصوص جنگ‌زدگان و امکانات آن (۵۶۱)، انتقاد از مردم و اندیشه آنها نسبت به جنگ‌زدگان و مردم خرمشهر (۵۷۰)، کمبود تجهیزات نظامی و انتقاد از وضع بد اردوگاه‌ها (۶۰۷) و کمبود امکانات پزشکی و کادر درمانی (۶۱۲).

در «یکشنبه آخر» همچون رمان «زمین سوخته»، «سوران سرد» و «دا» به موضوع کمبود امکانات و تجهیزات پرداخته شده است و البته نسبت به رمان‌های ذکر شده نمودهای کمتری دارد. در نمونه زیر به کمبود بنزین همانند رمان زمین سوخته اشاره شده است: «بنزین هم گیر نمی‌آمد و اسحق به سختی از طریق دوستانش بنزین تهیه کرده بود. سفر سختی بود...» (رامهریزی، ۱۳۹۱: ۵۷).

در رمان «سوران سرد» این موضوع نمود کمتری دارد و در قالب کمبود امکانات و تجهیزات نظامی در پایگاه سوران سرد مطرح شده است و در گفتگوی سربازان با هم نمود یافته است (افهمی، ۱۳۹۱: ۳۱۵).

۲-۳-۴. انتقاد از فرماندهان جنگ و مسئولان

یکی از ویژگی‌های داستان‌های دفاع مقدس، انتقاد از عملکرد فرماندهان جنگ و مسئولان کشور در خصوص تصمیمات و برنامه‌ریزی‌های سال‌های جنگ و امور کشور است. انتقادات نویسندگان از جنگ به رفتار فرماندهان با رزمندگان و سربازان، تصمیم‌گیری فرماندهان و لحظات حساس عملیات، اداره پادگان‌ها و به‌کارگیری ابزار و عدوات جنگی، بی‌توجهی به مردم و شهرهای جنگ‌زده و... برمی‌گردد (ر.ک. فهیمی، ۱۳۶۹: ۱۶۱).

در داستان‌های منتخب پژوهش، می‌توان به «زمین سوخته» و «دا» اشاره کرد که این موضوع بازتاب گسترده‌ای داشته است. در «زمین سوخته» ذکر می‌شود که وقتی فرودگاه اهواز را می‌زنند، مردم از مسئولان ناراضی هستند؛ چراکه هیچ خبری از

تلویزیون و رادیو در این خصوص پخش نمی‌کنند (ر.ک. محمود، ۱۳۹۱: ۱۹).

انتقاد از صداوسیما در خصوص بی‌توجهی به جنگ، پخش نکردن اخبار مربوط به جنگ و بمباران هوایی و پیشروی دشمن، اطلاعات ناقص در خصوص تعداد کشته‌شدگان و شهیدان در روزهای ابتدایی جنگ از نمونه‌های دیگر از انتقاد از مسئولان در این رمان به شمار می‌رود (همان: ۷۵) یا در نمونه دیگر، خالد از رادیو و اینکه خبرها را به موقع پخش نمی‌کند، انتقاد می‌کند؛ هرچند این انتقاد، مسئولان را هم دربر می‌گیرد (همان: ۸۷). حضور نیافتن مسئولان برای دفاع از مردم در مقابل حمله نیروهای عراقی در خصوص شایعات مربوط به حضور نیروهای عراقی در مرز ایران و حتی در روزهای نخستین جنگ، از جمله انتقادهایی است که در رمان زمین سوخته بازتاب داده شده است (همان: ۸).

در رمان «زمین سوخته»، بی‌توجهی مسئولان و پیشروی دشمن و در پی آن حمله‌های هوایی، زمینی و تخلیه شهرها سبب می‌شود تا مردم خود داوطلبانه در مقابل دشمن بایستند؛ اما مردم از اهمال‌کاری و کم‌کوشی مسئولان در قبال شهرهای مرزی ایران با عراق بسیار گله‌مند و متعرض هستند. نویسنده نیز با توصیف رئالیستی (توصیف جز به جز حوادث) و تصویرسازی‌هایی روشن که برگرفته از اقلیم مردم جنوب است (ر.ک. بارونیان، ۱۳۸۹: ۳۶)، به خوبی موضوع مورد بحث را به نمایش می‌گذارد. خواننده نیز با توجه به توصیف‌ها و تصویرسازی‌ها ضمن آشنایی با روزهای آغازین جنگ، به نوعی با مردم جنگ‌زده احساس همذات‌پنداری می‌کند: «صداها در هم است. همچون همهمه گنگ دریا در آغاز توفان که به جان واهمه می‌ریزد.../گاهی صدای کسی که پرتوان است... برتری می‌گیرد و مثل مرغ تیرخورده‌ای سقوط می‌کند و سر به دیوار سنگی پادگان می‌کوبد!- پس چه کسی از شهر دفاع می‌کند؟!- تانک‌ها دارن میان!- خفه شدیم از این همه اهمال!- به ما اسلحه بدین!- تفنگ!- نارنجک!...» (همان: ۲۹).

انتقاد از مسئولان کشور در حوزه پناه‌دادن به مردم مناطق جنگ‌زده و کمبود وسایل و امکانات و کم‌کاری آنان در انتقال جنگ‌زدگان به مناطق دور از استرس و اضطراب جنگ، در رمان مشهود است (همان: ۳۹).

نمونه‌های دیگر از مسئله انتقاد از مسئولان را می‌توان در صفحات دیگر این رمان از جمله: «پاسخ جوانی در پی اینکه لشکر نود و زرهی می‌تواند نیروهای عراقی را تا بغداد پس براند در حالی که خبری از لشکر نیست و دشمن روز به روز پیشروی می‌کند» (ص ۳۳) یا «انتقاد از مسئولی حکومت و بی‌توجهی آنان به تهاجم دشمن و بالا رفتن آمار شهیدان و تخلیه شهر از زبان صابر، برادر راوی» (ص ۳۵) مشاهده کرد.

افهمی در رمان «سوران سرد» نیز به انتقاد از فرماندهان در پادگان‌ها می‌پردازد و پادگانی مانند «سوران سرد» را که از جهت آب‌وهوا و موقعیت استراتژیک بسیار حساس و خطرناک است انتخاب می‌کند تا عملکرد فرمانده را در چنین موقعیتی بیان می‌کند. برای مثال در این پایگاه که از شهر بسیار دور است و مواد غذایی به اندازه کافی وجود ندارد، فرمانده پایگاه جیره غذای سربازان راه برای خودش ذخیره می‌کند: «سرباز گفت: بخورین که دیگه گیتون نمی‌آد! سهمیه شخصی خودمان را تک می‌زنیم. اینا برسه بالا، می‌شه سهمیه سرکار استوار است و سرگروه‌بان پسر جوخه‌های مفت خورش تو سنگر فرماندهی» (افهمی، ۱۳۹۰: ۳۷ و ۱۷۰). انتقاد دیگر نویسنده به فرماندهان جنگ، در مورد نحوه اعزام نیرو به مناطق درگیر است که باعث قتل‌عام تعداد زیادی از سربازان پایگاه می‌شود. نویسنده به درگیری پایگاه «دله‌در» و تعمد فرماندهان در اعزام نکردن نیروی کمکی و در نهایت کشته شدن تمام سربازان پایگاه می‌پردازد (همان: ۳۴۳-۳۳۷). در این رمان به موضوع دستورات فرماندهی درباره استفاده از تجهیزات جنگی نیز انتقاداتی وجود دارد. در بخشی از رمان در گفتگویی میان دو سرباز دلیل بی‌استفاده بودن ضد هوایی پایگاه، اجرای دستور فرمانده از ترس به رگبار بسته شدن عنوان می‌شود (همان: ۸۰) و ضمن گفتگوی سربازان، غیرمستقیم نحوه استخدام در ارتش، رکن مهم و حفظ و حراست کشور را به باد انتقاد می‌گیرد (همان: ۱۸۴).

در «دا» این موضوع را می‌توان در کلام شخصیت زهرا و انتقاد وی از مسئولان در پی قطع آب، کمبود کفن، حمله‌ور شدن

سگ‌ها به پیکر شهیدان در شب و مسائلی از این قبیل مشاهده کرد: «آقا به مسئولین بگو جاهایی رو که می‌زنند، سریع رسیدگی کنند، گفتم شهدا تو جنت‌آباد موندن رو زمین. آب نیست. کفن کم داریم. سگ‌ها هار شدن به جنازه‌ها حمله می‌کنند...» (حسینی، ۱۳۸۷: ۱۲۶-۱۲۷).

در این کتاب و در روزهای ابتدایی جنگ و آنجا که نیروهای عراقی به خاک ایران پیشروی کرده‌اند و مردم با دل‌وجان در مقابل آنان پایداری و ایستادگی کرده‌اند (ر.ک. اسماعیلی، ۱۳۹۰: ۵۹)، سربازان ارتش در خرمشهر سردرگم هستند. شخصیت زهرا که خود از نزدیک شاهد جان‌فشانی مردم و جوانان خرمشهر بوده است، به این موضوع به شدت انتقاد می‌کند و تلاش می‌کند تا سربازان ارتش را به جنگ و دفاع تشویق و تحریک کند (همان: ۱۲۴). نمونه دیگر از انتقاد از مسئولان در کتاب «دا» را می‌توان در انتقاد از بنی‌صدر و اعزام نکردن نیرو به مناطق جنگی مشاهده کرد: «مگه قرار نیست بنی‌صدر هواپیما بفرسته. یک عده با شنیدن این حرف به بی‌تجربگی من خندیدند. گفتند: نمی‌شه به امید بالاتری‌ها نشست. اگر قرار بود کاری بکنن تا حالا می‌کردن. یک هفته است هیچ خبری نشده» (همان: ۲۴۳). نمونه‌های دیگر از انتقاد از مسئولان را می‌توان در صفحات دیگر «دا» مشاهده کرد: انتقاد از ریاست جمهوری بنی‌صدر (ص ۲۸۸)، نبود نیرو برای جابجایی و راهنمایی مردم جنگ‌زده (ص ۳۸۸)، کمبود سرباز و اسلحه و مهمات نظامی در خطوط ابتدایی جبهه و سردرگمی فرماندهان و سربازان ارتشی در خرمشهر (ص ۴۰۴)، انتقاد از فرماندهان ارتش و فرار کردن آنها از جنگیدن (ص ۴۰۷).

گونه‌ای دیگر از انتقاد از مسئولان، اعتراض به سران حکومت و ثروتمندان که با اعتراض به نادیده گرفته شدن ارزش‌های والای دفاع مقدس، انتقاد از فراموشی هویت ایرانی و مردم جنگ‌زده، منفعت‌طلبی، فرار ثروتمندان از جنگ و... همراه است (ر.ک. کافی، ۱۳۸۹: ۱۵۵). در رمان «زمین سوخته» این موضوع مطرح شده است. پیرمردی که بسیار معترض است با مقایسه دو حکومت رژیم پهلوی و جمهوری انقلاب اسلامی، معتقد است که تمامی دردها و رنج‌ها برای مردم بیچاره است. وی با بیان فقر و گرسنگی در زمان رژیم پهلوی و بمباران و جنگ در زمان جمهوری اسلامی به این نتیجه می‌رسد که ثروتمندان همیشه راهی برای فرار از درد و رنج دارند؛ اما مردم فقیر و بیچاره هستند که قربانی مدیریت بد مسئولان می‌شوند: «پیرمرد حرف می‌زند/ همیشه ماها سنگ زیر آسیا هستیم. همه دردها را ما باید تحمل کنیم. زمان اون گوربه‌گوری فقر و گرسنگی مال ما بود. زندان و شکنجه و دربه‌دوری مال بچه‌های ما بود. حالام توپ و خمپاره و خمسه‌خمسه مال ماست. اونا که شکمشون پیه آورده، اون وقتا تو ناز و نعمت بودن و حالام فلنگو بستن و د برو که رفتی...» (محمود، ۱۳۹۱: ۷۱).

در نمونه دیگر، رفتن و فرار ثروتمندان در پیش از رخ‌دادن جنگ در رفتار حاج مسیب دیده می‌شود. وی فردی ثروتمند است که با ذکر دلایل غیرمنطقی و بهره‌گیری از مکانیسم دفاعی روان‌شناختی دلیل تراشی تلاش می‌کند رفتار خودش را توجیه کند (ر.ک. آقاخانی بیژنی، ۱۳۹۶: ۲۲)؛ هرچند چنین رفتاری توجیه‌پذیر نیست: «حاج مسیب روزهای اول جنگ، دست زن و بچه‌هایش را گرفت و سوار ماشین شد و رفت و پشت سرش را هم نگاه نکرد/ حاج مسیب انگار دارین تشریف میرین؟ / ها بابام! از دست من پیرمرد که تنگی نفسم دارم چه کاری ساخته است؟ / تازه مرض قندم دارم. سلسله‌البولم دارم! / مقصودم خودت نیست حاج مسیب. پسر اتو میگم! / بچه‌ها؟ / خیال میکنی بابام، خیال میکنی! اینا همش بلغمه که می‌بینی! پفه! خیال نکن که از ئی یال و کویال‌شان کاری بر میاد...» (همان: ۲۸۳). نمونه دیگر از این موضوع را می‌توان در صفحه ۱۵۳ همین رمان و در گفتگوی میان راوی و امیرسلیمان مشاهده کرد.

در داستان «یکشنبه آخر» انتقاد از مسئولان نمودی بارز دارد و در قالب اعتراض زبانی به شخص بنی‌صدر مطرح می‌شود که همانند کتاب «دا» این مسئله با نوعی انتقاد و شکایت همراه است (ر.ک. رامهریزی، ۱۳۹۱: ۱۳۰).

۲-۳-۵. دزدی، احتکار و گرانی (وضعیت معیشتی مردم)

از جمله مسائل اجتماعی دیگر، پرداختن به مسائلی مانند دزدی، احتکار و گرانی و به تبع آن فقر است که در پی وقوع

جنگ در جامعه ایران به وجود آمده بود (ر.ک. ادیبی سده، ۱۳۸۱: ۷۹). این مسائل بیشتر دامن گیر مناطق و شهرهای جنگی شده و به همین دلیل این موضوع به صورت مستقیم و غیرمستقیم در آثار جنگ و دفاع مقدس بازتاب داده شده است. اینک ضمن ذکر نمونه‌هایی از آثار منتخب پژوهش که به این مسائل پرداخته‌اند، به تحلیل آنها می‌پردازیم.

یکی از مسائلی که جنگ باعث به وجود آمدن آن می‌شود، فقر است. وقتی در کشوری جنگ ایجاد می‌شود، خط تولید دچار مشکل می‌شود، کارخانه‌هایی که در محل هستند، تعطیل می‌شوند و هزار اتفاق دیگری که می‌افتد، زمینه فقر مردم است. البته سیاست‌های دولت نیز می‌تواند این مسئله را یا تشدید کند یا آن را به میزان کمی کاهش دهد. در رمان «زمین سوخته» بر این مسئله بسیار مهم که یکی از واقعیات دنیای جنگ است، اشاره شده است که در ادامه نمونه‌هایی از آنها را ذکر می‌کنیم: «به کجا میرسه خواهر؟... هفت نفریم ماهی پونزده کیلو برنج... / معلوم نیست چه بلایی سر خونه زندگی مون اومده / ...پسرم تو جبهه است، دخترم زیر آوار مانده، شوهرم دنبال کار سگ دو می‌زنه. خودم و دوتا بچه توئی چادرا سقط می‌شیم!...» (محمود، ۱۳۹۱: ۱۱۸).

جنگ هرچند که به صورت تهاجمی باشد یا تدافعی، هزینه‌های سنگینی را از جهت ابزار و ادوات جنگی، نیروی انسانی افزایش قیمت‌ها، افزایش مصرف و کمبود کالا به کشور تحمیل می‌کند و هرچقدر که دامنه جنگ گسترده‌تر و مدت‌زمان آن طولانی‌تر شود، سرمایه موردنیاز برای ادامه جنگ و به تبع آن خسارات و هزینه‌های واردشده افزایش می‌یابد (شاپان‌مهر، ۱۳۹۱: ۳۹). تأثیرات گسترده و طولانی مدت جنگ همان‌طور که بسیاری از منابع و امکانات طبیعی و صنعتی را نابود می‌کند؛ شرایط و امکان استفاده از منابع دارای بازده اقتصادی بالقوه را نیز از بین می‌برد؛ مانند بسیاری زمین‌هایی که در مناطق جنوبی و غربی ایران به دلیل کاشت مین و عوارض بمب‌های شیمیایی غیرقابل استفاده هستند. جنگ برخی از ساختارهای اقتصادی و نیز سرمایه‌گذاری را تغییر می‌دهد و زمینه رشد بعضی صنایع یا برخی شرکت‌های تولیدی را از بین می‌برد. همچنین جنگ توزیع درآمدها و منبع سرمایه‌ها را عوض می‌کند و با هزینه‌های جدیدی که به تبع آن ایجاد می‌شود (مستمری‌ها، افزایش مالیات‌ها، پرداخت غرامت‌ها و...) هزینه‌های عمومی را دستخوش تغییر می‌کند (ر.ک. بوتول، ۱۳۹۳: ۳۹).

در بحبوحه جنگ بنابر نیاز جامعه امکان ساخت و تجهیز ابزار جنگی وجود دارد، از طرف دیگر هزینه‌های بسیاری را به‌منظور تعمیر و بازسازی شهرها، کارخانه‌ها و مناطق صنعتی یا آسیب‌دیده، درمان نیروی انسانی درگیر جنگ و همچنین تأمین خوراک و پوشاک سربازان میداین جنگ و تأمین معیشت خانواده‌های آنها و... تحمیل می‌کند؛ به‌خصوص در مورد جنگی مانند جنگ تحمیلی، خسارات و هزینه‌های جنگ بیشتر و پایدارتر خواهد بود؛ چون ایران سال ۵۹، در شرایطی به میدان نبردی ناخواسته و تحمیلی فراخوانده شد که پس از یک انقلاب بزرگ، حکومت و بخش‌های مختلف آن در حال تغییر بود و به دلیل حضور افراد و احزاب مخالف جمهوری اسلامی ثباتی آنچنانی در فضای کشور حاکم نشده بود. علاوه‌براین غرامتی به ایران پرداخت نشد و همین مسئله باعث شد زمان بیشتری صرف هزینه معضلات اقتصادی ناشی از جنگ بشود. در طول هشت سال جنگ تحمیلی حملات ارتش عراق به سکوه‌های نفتی و پالایشگاه جنوب و علاوه بر نابودی بیش از هزار تن نفت، پایانه‌های صدور نفت بسیاری در آتش سوزان موجب رکود صادرات نفت و به تبع آن بیکاری بسیاری از کارکنان شرکت نفت شد. در داستان‌های دفاع مقدس ضمن توجه به موضوع به نابودی پالایشگاه و تأسیسات نفتی به مسئله بیکاری، احتکار و کمبود مواد غذایی و به‌طور ضمنی به گرانی توجه شده است و در ادامه نمونه‌های از متن آثار ارائه خواهد شد.

احتکار و پنهان کردن کالاهای ضروری برای افزایش قیمت و سود بردن که منجر به سختی معیشت دیگران شود، در دین اسلام یکی از گناهان بزرگ محسوب می‌شود و در آیات و روایات مختلفی این موضوع به مسلمانان هشدار داده شده است که کم‌فروشی و گران‌فروشی نکنید و مردم را به خسارت نیفکنید. در قرآن کریم صراحتاً به موضوع احتکار پرداخت نشده، اما آیاتی که در خصوص کم‌فروشی و گران‌فروشی آمده به این موضوع و تبعات آن - خسارت و سختی معیشت مردم - اشاره و مذمت شده است: «وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كُلْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطِاسِ الْمُسْتَقِيمِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا»؛ چون چیزی را پیمانانه کنید،

پیمانه را کامل گردانید و با ترازویی درست وزن کنید که این بهتر و سرانجامش نیکوتر است (اسراء/۳۵ و نیز الرحمن، آیات ۷ و ۹؛ اعراف، آیه ۸۵؛ هود، آیه ۸۴ و انعام، آیه ۱۲۵). باین حال در طول سال‌های جنگ نیز بخشی از سودجویان با احتکار کالاهای ضروری مشکلاتی را در این زمینه برای مردم ایجاد کردند که نویسندگان داستان‌ها و رمان‌های دفاع مقدس به اختصار این موضوع را در آثار خود بازگو کرده‌اند (ر.ک. محمود، ۱۳۹۱: ۷۷).

کل شعبان بعد از بمباران اهواز، تقریباً تنها مغازه‌ای است که بازمانده است. او یکی از سودجویانی است که مواد غذایی را احتکار کرده است و روزبه‌روز قیمت اجناس را بالا می‌برد. محمود به انبارهای پر از غذا و گرسنگی مردم در زمان جنگ چنین اشاره می‌کند: «از حرف‌های بتولی دستگیرمان می‌شود که یک انبار بزرگ تو خانه دارد. یک انبار بزرگ است و نزدیک سر راه کو عبدالله و هر شب تو خودش و زنش می‌نشینند و روی تعیین قیمت‌های روز بعد، چک و چانه می‌زنند و هر وقت یکی‌شان ارزان فروخته باشد المشنگی به پا می‌شود که آن سرش ناپیدا است...» (همان: ۱۵۹-۱۶۳).

هرکدام از شخصیت‌های رمان «زمین سوخته» خود بیانگر یکی از واقعیات جنگ به شمار می‌روند و توصیفی که محمود از آنان ارائه می‌دهد، گواه همین ادعاست. از جمله شخصیت‌هایی که نماد دزدی، احتکار و گرانی محسوب می‌شود، رضی جیب‌بر، رستم افندی و کل شعبان و همسرش هستند.

کل شعبان، بقال محله ننه باران و مردی خشن، بد اخلاق و فرصت طلب است که همراه زن و دو دخترش زندگی می‌کند (ر.ک. اسحاقیان، ۱۳۹۳: ۲۳۹). این شخصیت در زمان جنگ فقط به فکر امیال مادی خود بوده و هر روز جنس‌های مغازه‌اش را در پی به دست آوردن سود بیشتر گران‌تر از روز قبل می‌کند؛ به همین دلیل دو سه انبار داشت که اجناسش را در آنجا احتکار کرده بود (محمود، ۱۳۹۱: ۹۷).

کل شعبان شخصیت سادیسیم دیگر آزار دارد (ر.ک. شولتز، ۱۳۹۱: ۵۹) و کارهایش به مردم به قدری فشار می‌آورد که ضمن حمله به مغازه او و غارت کردن اجناسش، به وی فحاشی نیز می‌کنند (ر.ک. آقاخانی بیژنی، ۱۳۹۶: ۲۳). بعد از این ماجرا او شکایت خود را پیش شورا می‌برد و تعهد می‌دهد که گران‌فروشی نکند؛ اما هیچ تغییری در رفتارش حاصل نمی‌شود تا سرانجام در انفجار محله ننه باران کشته می‌شود. او شخصیتی ایستا و قالبی است و تحت هیچ شرایطی تغییر نمی‌کند. **سروجان**، زن کل شعبان، زنی عصبی، پرخاشگر و همیشه در حال دعوا کردن است. لحن او همیشه خشمگین است (ر.ک. محمود، ۱۳۹۱: ۱۵۹).

احمد فری، رضی جیب‌بر و رستم افندی، سه سارق که با شروع جنگ و خالی شدن خانه‌ها وسایل خانه‌ها را می‌زدیدند (ر.ک. همان: ۹۶). در نهایت ساکنان محله ننه باران دستگیر و محاکمه‌اش می‌کنند و ننه باران و عادل آنها به جرم دزدی تیرباران می‌شوند. در پی احتکار و گرانی در زمان وقوع جنگ و حتی تا مدت‌ها پس از آن، سبب می‌شود بیشتر مردم با فقر دست و پنجه نرم کنند. محمود به روشنی به این موضوع پرداخته و واقعیات مربوط به زمان وقوع و بعد از جنگ در پی وجود فقر و مشکلات مردم را به تصویر کشیده است که بیشتر بر فقر اقتصادی و نبود وسایل برای برطرف کردن نیازهای اولیه چه در شهرهای جنگ‌زده و چه در اردوگاه‌ها اشاره می‌کند (ر.ک. همان: ۳۴). علاوه بر موارد اشاره شده و نیازهای اولیه زندگی بر برخی از نیازهای ضروری دیگر مردم جنگ‌زده در رمان «زمین سوخته» اشاره شده است (همان: ۳۳-۳۴).

در «سوران سرد» بر این مسئله بسیار مهم که یکی از واقعیات دنیای جنگ است، اشاره شده است: «کدخدا با هزار زحمت انگشتانش دست زمانی را گشود و مچ دستش را رها کرد گفت: جنگه! مردم گرسنه‌ان. چیزی برای خوردن نداریم. ما میریم و از آن طرف قاچاق می‌آوریم بچه‌ها مان گرسنه‌ان...» (افهمی، ۱۳۹۰: ۳۳۱-۳۳۲).

علاوه بر اینکه احتکار و افزایش قیمت‌ها در شهرها سبب کمبود کالا و ایجاد مشکل برای مردم می‌شود، در رمان «سوران سرد» افهمی این موضوع را در روستاهای مرزی و مناطق درگیر جنگ و یا نزدیک به منطقه جنگی نشان می‌دهد (همان: ۳۳۲). در واقع هم محمود و هم افهمی روایتگر احتکار و کمبود مواد غذایی در دو منطقه جنگ‌زده مرزی ایران هستند.

در داستان «دا»، مسئله گرانی و احتکار نفت در روزهای جنگ نمود یافته است. به دلیل مسائل جنگی و کمبود امکانات، نفت نیز از طریق کوپن در بین مردم ایران توزیع می‌شود. در صورت دریافت نفت از طریق کوپن که همراه با صف‌های طولانی بوده است، زندگی برای آنها سخت نمی‌گذشت؛ در غیر این صورت، زندگی در سرمای شدید برای آنها بسیار دشوار می‌شد: «اگر با کوپن نفت نمی‌خریدیم، نفت غیر کوپنی پیدا نمی‌کردیم یا قیمتش گران بود و صرف نمی‌کرد» (حسینی، ۱۳۸۷: ۷۲۴). علاوه بر مسئله نفت، مسئله گاز و کمبود آن یکی دیگر از مسائلی است که در زمان جنگ دامن‌گیر مردم شده است و به همین دلیل شاهد اعتراض و شکایت آنها هستیم: «بالا بردن پیت‌ها و ظرف‌های نفت یا کپسول‌های گاز همیشه مصیبت بود. هرچه اتاق بالاتر بود، زندگی سخت‌تر می‌گذشت...» (همان: ۷۲۴).

سرق و در پی آن قتل و اعتیاد از جمله مسائلی است که با وقوع جنگ، در مناطق جنگی و کمپ‌های جنگ‌زدگان به چشم می‌خورد و به همین دلیل و از آنجاکه آثار جنگ و دفاع مقدس برای نشان دادن این مسائل از توصیف‌های رئالیستی استفاده کرده‌اند، این مسائل را می‌توان به وضوح در آثار منتخب پژوهش دید. در کتاب «دا» این مسئله؛ یعنی دزدی، قتل و حتی اعتیاد در ساختمان کوشک رخ می‌دهد (همان: ۷۱۷). نمونه دیگر از زبان شخصیت زهرا روایت می‌شود و به نوعی با اعتراض نیز همراه است، مربوط به اعتیاد و مشروبات الکلی در شب‌های ماه محرم و در ساختمان کوشک است؛ ساختمانی که به جنگ‌زدگان تعلق گرفته بود: «متأسفانه در ساختمان کوشک با مسئله مواد مخدر و حتی مشروبات الکلی روبه‌رو بودیم. یکی از مردان ساختمان هیئتی عزاداری به اسم امام حسین راه انداخته بود که در پس پرده این به اصطلاح هیئت، کارهای خلاف مرتکب می‌شد... به او می‌گفتم: نمی‌خوام با اینا قاطی بشی. اینا به اسم امام حسین ممکنه خیلی خلاف‌ها بکنند» (همان: ۶۵۹). احتکار اجناس و صیفی‌جات از جمله خیار در مناطق جنگی نمونه دیگری از مسئله احتکار است که در «دا» به آن اشاره شده است (همان: ۶۶۶).

کمبود مواد غذایی از جمله نمودهای اجتماعی بازتاب داده شده در کتاب «یکشنبه آخر» است که رامهریزی به آن پرداخته است: «مواد غذایی در سطح شهر کم شده بود... دیگر خبری از میوه و ماهی و مرغ تازه نبود. غذایمان ساده و بعضی وقت‌ها نان خالی بود و مشکل تهیه غذا، مردم را از پا انداخته بود» (رامهریزی، ۱۳۹۱: ۴۰).

۲-۳-۶. مطرح شدن مسئله خیانت

یکی دیگر از مسائل اجتماعی در رمان‌های جنگ و دفاع مقدس، مسئله خیانت است. خیانت عبارت است از سوءاستفاده از اعتماد شخصی با یک گروه و انجام عملی که آن را از لحاظ مادی و معنوی متضرر کند (ر.ک.: فرهنگ معین، ذیل واژه). خیانت یکی از گناهان کبیره است که در قرآن و روایات برای آن وعده آتش دوزخ داده است (ر.ک.: راغب اصفهانی، ۱۳۸۱: ۴۶). در قرآن کریم (انفال، ۲۷) درباره خیانت آمده است که امری بسیار ناپسند و دور از خرد است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَحُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ»؛ از این آیه استفاده می‌شود که دشمنان، سابقه خیانت دارند و خیانت آنان، سبب اسارت و تحت سیطره قرار گرفتن آنان است (قرائتی، ۱۳۸۳: ۳۶۸). این موضوع در داستان‌های منتخب پژوهش مطرح شده است.

در رمان «زمین سوخته» بر مسئله خیانت شیوخ عرب اشاره شده است که نارضایتی مردم و فحاشی به آنها را در پی دارد: «- غارت؟! - همه مردها را به گلوله بستن! - آی نامرد! دختر جوانی که مثل اسپند روی آتش بی تاب است و درهم می‌پیچد فریاد می‌کشد - چند تا از شیوخ هم باهاشون همکاری کردن - تف! - می‌گن که شیخ شنار شده فرماندار سوسنگرد! - باور نمی‌کنم! - باور کن برادر... باور کن!» (محمود، ۱۳۹۱: ۳۶).

نمونه دیگر از خیانت شیوخ عرب را می‌توان صفحه ۱۵۲ همین رمان و از زبان راوی مشاهده کرد. شخصیت صابر نیز نسبت به همین مسئله خیانت، بسیار حساس است و با لحنی تند و اعتراض‌آمیز، پیشروی سریع و تعجب‌آور دشمن به خاک ایران را نتیجه خیانت می‌داند؛ هرچند که بیان کردن این مسئله از زبان وی با شک و تردید همراه است: «همین بیرون‌کردنشون

چند ماه طول می‌کشد. به‌خصوص که به‌احتمال قوی خیانت‌م شده!... وگر نه چطور می‌شه که ئی‌همه سرباز و تانک و توپ و خودرو، بی‌هیچ مانع راه بیفتن و هفتاد - هشتاد کیلومتر بیان تو خاکمون...» (همان: ۳۶). همین موضوع با انتقادی شدید و لحنی تند و پر از خشونت در سخن گفتن سه جوان مطرح شده است. آنان سکوت فرماندهان و مسئولان در قبال شایعات و حمله میگ‌های عراقی را نوعی خیانت می‌شمارند و از اینکه رادیو نیز از این بمباران‌ها سخنی نگفته است، خشمگین می‌شوند و بیشتر بر مسئله خیانت پافشاری می‌کنند: «حرف جوان‌ها را می‌شنوم - آدم خیال می‌کنه که دارن به مملکت خیانت می‌کنن وگر نه این‌همه سکوت معنی نداره! به جوان‌ها نگاه می‌کنم. یکی‌شان خیلی آشنا به نظر می‌آید... / زدن فرودگاه را داغون کردن، حتی یه کلمه از رادیو هم گفته نمی‌شه. یکی از جوان‌ها که لاغر است و... با کلامی که رنگ تندی از اعتراض و تأسف دارد می‌گوید / سکوت، سکوت، سکوت، سوت!» (همان: ۲۰). تأکید بسیار بر واژه سکوت از سوی مسئولان سبب می‌شود تا مردم این سکوت و بی‌توجهی را نوعی خیانت به شمار بیاورند. در صفحات دیگر رمان از جمله موضوع «رفتار یوسف و کشیک‌دادن وی در شهر (۹۱)»، «تشکیل شوراهای برای جلوگیری از نفوذ ستون پنجم» (۱۶۱)، «شهیدشدن حسین سوتی به‌وسیله ضدانقلاب‌ها» (۱۷۲)، «انتقاد از جاسوسی و حزب توده‌ای» (۲۴۳) این موضوع ذکر شده است.

در کتاب‌ها این مسئله بیشتر متوجه شخصیت بنی‌صدر و شیوخ عرب از زبان شخصیت پدر زهرا است: «بابا با صدای بغض‌آلودی گفت: ما همیشه پیروزیم دخترم، منتهی خیانت نمی‌ذاره. با این خیانتی که داره به ما می‌شه مطمئن باش که برگشتی نیست... بنی‌صدر مانع دخالت ارتش شده. خیانت‌کار ما رو به اینجا رسونده...» (حسینی، ۱۳۸۷: ۱۵۶).

نمونه دیگر از خیانت که در روزهای ابتدایی جنگ عراق علیه ایران در کتاب‌ها مطرح شده است، تبلیغات رسانه‌ای از سوی رژیم بعثی عراق است. آنان از طریق رادیو تلاش می‌کنند اعراب خوزستان را فریب دهند و با ترفند «ما با اعراب هم‌خون و هم‌نژادیم و هیچ‌گونه جنگی نداریم»، بسیاری از شیخ‌های عرب را فریب می‌دهند. بسیاری از مردم مرزهای ایران نیز به این تبلیغات دامن می‌زنند و بدین طریق به وطن و سرزمین خود خیانت می‌کنند: «رادیو رژیم بعث مرتب مردم خصوصاً عرب‌زبان‌ها را تشویق می‌کرد، شهر را ترک کنند یا به طرف نیروهای عراقی بروند. می‌گفتند: بیاید ما از شما پذیرایی می‌کنیم. ما با شما کاری نداریم. شما از ما هستید. برادران ما» (همان: ۱۶۷).

یکی از مواردی که در جنگ وجود دارد و معمولاً سبب ضربه‌زدن به حریف می‌شود، حضور نیروهایی برای جاسوسی و کسب اطلاعات از وضعیت جبهه‌های طرف مقابل است. این نمود در رمان‌های منتخب پژوهش نیز بازتاب یافته است. در رمان‌های زمین سوخته، سوران سرد و د/ این درون‌مایه نمود بیشتری دارد. در رمان «زمین سوخته» بر این مسئله تأکید شده است. حضور جاسوسان در روزهای ابتدایی جنگ، ضمن ایجاد رعب و وحشت در بین مردم، سبب می‌شد تا با گراد دادن به دشمن، آنها بهتر بتوانند تأسیسات، زیربناها، پل‌ها و شهرها را بمباران کنند و همین مسئله سبب می‌شد تا دشمن خیلی زود بتواند نقاط حساس و مهم شهرهای مرزی را بدون دادن تلفات بگیرد (ر.ک. فهیمی، ۱۳۶۹: ۱۶۰). در همین حین نیز مردم به‌صورت خودجوش و با کمک پاسداران انقلاب اسلامی در خیابان‌ها و کوچه‌ها به بازجویی از افراد غریبه و ناآشنا می‌پرداختند. همین مسئله در روند پیدا کردن جاسوسان و حتی ایجاد زمینه‌ای که آنان کمتر بتوانند در مناطق جنگی حضور داشته باشند، کمک می‌سری می‌کند: «دو پاسدار به جوان سیه‌چرده‌ای که چپیه‌اش را رو شانه‌اش انداخته است، دستبند زده‌اند و می‌روند به طرف ساختمان پاسداران که کمی دورتر از شیرهای فشاری است... / ضد انقلابه! / نه بابا... ستون پنجمه... از چشاش پیداس! / همی بی‌شرفا هستن که «گراد» می‌دن به توپای عراقی!» (محمود، ۱۳۹۱: ۶۵).

در کتاب «دا» نیز همین موضوع مطرح شده است: «حتی فکر نیروهای عراقی یا نیروهای ستون پنجم تو خیابان‌های ناامن را نکردم. فقط دویدم» (حسینی، ۱۳۸۷: ۳۳۷). علاوه بر به کار بردن واژگانی چون جاسوس و ستون پنجم، همین موضوع را در صفحه ۴۶۱ کتاب «دا» و این بار در قالب واژه نفوذی می‌توان مشاهده کرد. همچنین این مسئله، یعنی خیانت، جاسوسی و حضور منافق را می‌توان در صفحات دیگر این کتاب، یعنی ۶۴۳، ۶۶۲، ۶۷۸ و ۷۰۰ مشاهده کرد.

در رمان «سوران سرد»، به موضوع جاسوسی سربازان برای نیروهای حزبی نیز پرداخته شده است. در رفتار اسمال نسبت

به مصیب نیز این موضوع را می‌بینیم (افهمی، ۱۳۹۰: ۴۶۶). اِسَمال برای اینکه مصیب اطلاعات مربوط به او را فاش نسازد، تلاش می‌کند تا او را جاسوس معرفی کند و حتی قصد دارد تا او را بکشد: «به مصیب رو کرد. گفت: خوب جاسوس بی‌پدرا می‌بینم که بدجوری خودت را باختی؟ اسلحه‌اش را از ضامن خارج کرد. طاهای قدمی به جلو برداشت. اسمال نگذاشت حرفش تمام شود. گفت: تو خفه شو! اگه به کلمه دیگه حرف بزنی فکت رو می‌آرم پایین...» (همان: ۴۴۹).

اسماعیل در ارومیه با نجیبه آشنا می‌شود و سپس همهٔ مرخصی‌هایش را به خانهٔ نجیبه می‌رود. در ادامه از نجیبه می‌خواهد که به دیدارش در روستای سوران بیاید. نجیبه می‌پذیرد و در یکی از باغ‌های اطراف سوران برای او خانه اجاره می‌کند. مدتی را با نجیبه می‌گذراند و شبی ناگهانی حزبی‌ها به خانه هجوم می‌آورند و از اسماعیل اطلاعات مربوط به پایگاه را می‌خواهند که اسماعیل می‌پذیرد. شبی اسماعیل به خانهٔ نجیبه می‌رود و محمدرضا را در آنجا می‌بیند. نجیبه را می‌کشد و در باغ خاک می‌کند. حزبی‌ها با فهمیدن این موضوع، اسماعیل را مجبور می‌کنند که اطلاعات پایگاه «دله‌در» را به آنها بدهد. دله‌در سقوط می‌کند و اسماعیل و مصیب دستگیر و سپس به «دولتو» منتقل می‌شوند. اسماعیل در دولتو شکنجه می‌شود و یک سال بعد به پایگاه سوران بازمی‌گردد تا برای حزبی‌ها جاسوسی کند. او در پایگاه محمدرضا را جاسوس معرفی می‌کند و ابتدا احمد حصامی و سپس حمید همتی را به قتل می‌رساند. در نهایت همکاری اسماعیل با حزبی‌ها به سقوط پایگاه سوران می‌انجامد (همان: ۵۲۳). در رمان «سوران سرد» جاسوسی کردن معمولاً با ناراضایتی مردم همراه است و آنان نفرین و گاهی فحش نسبت به خیانت‌کاران روا می‌دارند (همان: ۵۲۱).

خیانت و جاسوسی همیشه همراه با انقلاب‌ها و جنگ‌ها وجود داشته و دارد. این مقوله در کتاب «یکشنبه آخر» نیز بازتاب گسترده‌ای دارد. هم در هنگام شکل‌گیری انقلاب اسلامی و هم در زمان هشت سال دفاع مقدس این مورد مطرح و به آن پرداخته شده است. رامهریزی هم بر نفوذ حزب‌های توده، گروهک‌های چپ و مجاهدین خلق در زمان پیروزی انقلاب اسلامی و هم به مسئلهٔ خیانت و جاسوسی و ستون پنجم اشاره کرده است: «منافقان... چادری به نام حنیف به پا کرده بودند و در قالب کمک به مردم مستضعف، اسلحه پنهان می‌کردند که در وقت مناسب از آن استفاده کنند... با پیروزی انقلاب اسلامی، گروهک‌های چپ، توده‌ای و گروهک به اصطلاح مجاهدین خلق در آبادان فعال شده بودند. وضعیت فرهنگی - اجتماعی آبادان زمینهٔ مناسبی برای رشد این گروه‌ها بود» (رامهریزی، ۱۳۹۱: ۱۳). فعالیت گروه‌های منافق و ترندهای به کار گرفته شد به وسیله آنان در این کتاب نمود خاصی یافته است. از آنجاکه نویسنده به نوعی این موضوع را تجربه کرده است بسیار دقیق و به شکلی هنری آن را به تصویر می‌کشاند (همان: ۳۰).

علاوه بر مسئلهٔ خیانت منافقان، بر مسئلهٔ خیانت شیوخ اعراب همانند رمان «زمین سوخته» و «دا» در این رمان هم اشاره رفته است که بیشتر منافقان این کار را می‌کنند (همان: ۳۰). نمونهٔ دیگر از خیانت اعراب در مناطق جنگی و هشت سال دفاع مقدس را می‌توان در رفتار ناخدای عرب‌زبان مشاهده کرد (همان: ۷۲). همچنین در کتاب «یکشنبه آخر» همانند کتاب «دا» به مسئلهٔ خیانت بنی‌صدر اشاره شده که با نوعی انتقاد و شکایت همراه است: «همه از کنار گذاشتن بنی‌صدر خائن خوشحال بودیم و می‌دانستیم سرنوشت جنگ تغییر می‌کند. اگر خیانت‌های او نبود خرمشهر هرگز سقوط نمی‌کرد» (همان: ۱۳۰).

نتیجه

یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که مسائل مربوط به حوادث پشت جبهه از منظر بعد اجتماعی در چهار اثر داستانی دفاع مقدس از جمله «زمین سوخته»، «سوران سرد»، «دا» و «یکشنبه آخر» حضوری چشمگیر دارند. از میان نمودهای مسائل اجتماعی می‌توان به عزاداری برای شهیدان، ویرانی و هرج و مرج در شهرها، انتقاد از کمبود امکانات و تجهیزات نظامی و پزشکی، انتقاد از مسئولان و فرماندهان جنگ، پرداختن به مسئلهٔ خیانت و جاسوسی، دزدی، احتکار و گرانی و فقر اشاره کرد. در رمان‌های «زمین سوخته» و «سوران سرد»، مطرح شدن مسئلهٔ خیانت، ویرانی شهرها، احتکار و گرانی مطرح شده است؛ حال آنکه در دو کتاب «دا» و «یکشنبه آخر»، کمبود امکانات و تجهیزات، انتقاد از فرماندهان و مسئولان، خیانت و احتکار نمود بارزتری داشته است. نگاه محمود و افهمی نسبت به انتقاد از مسئولان و دولت همراه باخشم و نفرت نمود یافته است؛ حال آنکه در نگاه حسینی و رامهریزی این انتقاد تنها کلامی بوده است. همچنین مسئلهٔ دزدی و برخورد با دزدان در رمان «زمین سوخته» با خشونت و گاهی، مجازات (اعدام) همراه است؛ حال آنکه در کتاب «دا» و «یکشنبه آخر» این مسئله تنها

زبانی مطرح شده است. برخورد با احتکارگران در دو رمان «زمین سوخته» و «سوران سرد» با خشونت همراه است که در رفتار مردم نسبت به کل شعبان و زمانی نسبت به کل خدا می‌بینیم. در کتاب «دا» و «یکشنبه آخر»، این نمود بیشتر با اعتراض زبانی در رفتار شخصیت زهرا و معصومه بازتاب داده شده است.

منابع

۱. قرآن کریم. ترجمه آیت‌الله مکارم شیرازی.
۲. آب‌خضر، اصغر و متفکر، حسین (۱۳۹۳). «بررسی تأثیر مراسم و مناسبت‌های ملی در تقویت همبستگی و وحدت ملی با تأکید بر تربیت اجتماعی جوانان». *دوفصلنامه پاسداری فرهنگ انقلاب اسلامی*. سال ۴. شماره ۹. بهار و تابستان. صص ۱۳۹-۱۶۸.
۳. آقاخانی‌بیژنی، محمود (۱۳۹۶). «جلوه‌های ترس و اضطراب در رمان زمین سوخته». *فصلنامه نقد ادبی تربیت مدرس* تهران. سال ۱۰. شماره ۳۷. بهار. صص ۲۸۷.
۴. ادیبی‌سده، مهدی (۱۳۸۱). *جامعه‌شناسی جنگ و نیروهای نظامی*. چاپ ۳. تهران: سمت و دانشگاه اصفهان.
۵. اسحاقیان، جواد (۱۳۹۳). *داستان‌شناخت ایران: نقد و بررسی آثار احمد محمود*. چاپ ۱. تهران: نگاه.
۶. افهمی، جواد (۱۳۹۰). *سوران سرد*. چاپ ۲. تهران: سوره‌مهر.
۷. بارونیان، حسن (۱۳۸۹). *شخصیت‌پردازی در داستان‌های کوتاه دفاع مقدس*. چاپ ۱. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
۸. باقری، خسرو، سجادیه، نرگس و توسلی، طیبه (۱۳۹۰). *رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت*. چاپ ۱. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۹. بوتول، گاستون (۱۳۹۳). *جامعه‌شناسی جنگ*. ترجمه هوشنگ فرخجسته. تهران: علمی - فرهنگی.
۱۰. ترابی، ضیاءالدین (۱۳۸۴). *شکوه شقایق*. چاپ ۱. قم: سماء قلم.
۱۱. حسینی، سیده زهرا (۱۳۸۷). *دا*. به اهتمام سیده اعظم حسینی. چاپ ۱۳۱. تهران: سوره مهر.
۱۲. حنیف، محمد (۱۳۸۶). *جنگ از سه دیدگاه*. چاپ ۱. تهران: موسسه مطبوعاتی عطایی.
۱۳. دورکیم، امیل (۱۳۹۶). *صور ابتدایی حیات دینی*. ترجمه باقر پرهام. چاپ ۶. تهران: مرکز.
۱۴. راغب‌اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۸۱). *مفردات الفاظ قرآن*. تحقیق: صفوان عدنان داوودی. دمشق: دارالقلم.
۱۵. رامهرمی، معصومه (۱۳۹۱). *یکشنبه آخر*. چاپ ۱۲. تهران: سوره مهر.
۱۶. رستمی، پرستو (۱۳۸۲). *تأثیر وجود فرهنگ شهادت‌طلبی در حفظ دین و ارزش‌های دینی*. تهران: انتشارات دفتر تحقیق و پژوهش بنیاد شهید انقلاب.
۱۷. زنجانی، عباسعلی (۱۳۷۵). *عوامل و ریشه‌های پدیده جنگ*. جلد ۳. تهران: بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس.
۱۸. سنگری، محمدرضا (۱۳۸۹). *شناخت ادبیات دفاع مقدس*. تهران: صریر.
۱۹. شایان‌مهر، علیرضا (۱۳۹۱). *جامعه‌شناسی جنگ*. چاپ ۱. تهران: جامعه‌شناسان.
۲۰. شولتز، دوان و سیدنی‌الن (۱۳۹۱). *نظریه‌های شخصیت*. ترجمه یحیی سیدمحمدی. چاپ ۲۳. تهران: ویرایش.
۲۱. صادقی فسایی، سهیلا و عرفان‌منش، ایمان (۱۳۹۴). «مبانی روش‌شناختی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی». *مجله راهبرد فرهنگ*. شماره ۲۹. بهار. صص ۶۱-۹۱.
۲۲. فهیمی، سیدمهدی (۱۳۶۹). *فرهنگ جبهه*. چاپ ۱. تهران: حوزه هنری.
۲۳. قرائتی، محسن (۱۳۸۳). *تفسیر نور*. چاپ یازدهم. جلد ۴. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۲۴. کافی، غلامرضا (۱۳۸۹). *شناخت ادبیات انقلاب اسلامی*. چاپ ۱. تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
۲۵. محمود، احمد (۱۳۹۱). *زمین سوخته*. چاپ ۹. تهران: معین.
۲۶. معین، محمد (۱۳۹۰). *فرهنگ معین*. تهران: کتاب آزاد.